

АРХЕОЛОГІЯ

С.П.Шевчук

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО СТАТИСТИЧНОГО КОМІТЕТУ РОСІЇ ЗІ ЗБОРУ ДАНИХ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАПОРІЖЖЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Однією з невирішених проблем археології була і є проблема збереженості археологічних пам'яток – навіть сам термін “охорона пам'яток”, який присутній в назві деяких організацій та установ, у вжитку деяких дослідників видається недоречним. Ця проблема привернула до себе увагу вчених ще у минулому столітті, коли, особливо на Півдні України, розорювалася велика кількість курганів та проводилося їх пограбування та знищення скарбошукачами. Окремі вчені, громадські та наукові товариства, а на їх подання й державні установи, намагалися припинити масове знищення курганів, однак їх зусилля, в основному, були марними. Майже аналогічною, в плані збереженості, а не дослідження, залишається ця картина і в наші дні. На території Запорізької області залишилося приблизно 5,5 тис. курганів, висота майже всіх цих курганів зменшується щорічно на 5-10 см – таким чином, курган висотою в 1м зникає з поверхні землі за 10-15 років [3, с.41].

Скільки ж було курганів на Запоріжжі, скажімо, у ХІХ – на початку ХХ ст.? Навряд чи буде дана відповідь на це питання, однак по південних районах області більш-менш достовірні підрахунки все ж можна буде зробити за допомогою даних, зібраних на початку нашого століття Таврійською вченою архівною комісією [5, с.239-240]. Деякий матеріал з кількості курганів у тому ж регіоні, що цікаво буде і в порівняльному плані, дають дані, зібрані Центральним Статистичним Комітетом Росії. Останній у 1873 році, з ініціативи професора Д.Я.Самоковасова, здійснив спробу зібрати через губернські статистичні комітети дані про городища та кургани. З цією метою була складена і розіслана по волосних селах Росії спеціальна програма (анкета) з 12 запитань. Більшість питань анкети (10) стосувалися місцезнаходження, форми, площі, розмірів городищ і тільки два останні питання були про наявність на території волостей курганів. Укладачів анкети цікавило також питання: чи розкопувались кургани? В цьому випадку потрібно було вказати, коли вони розкопувались, ким, з якою метою і що в них було знайдено. Саме на останні два питання

і було отримано найбільше відповідей з місць. Дані по Таврійській губернії були опубліковані О.О.Спіциним [4].

Кількість курганів в ті часи, звісно, не йде ні в яке порівняння з тим, що маємо зараз. Наприклад, у Преславській волості (на території сучасного Приморського району) налічувалось більше 100 курганів, Велико-Знам'янській (Кам'янсько-Дніпровський район) – 96, Пришибській (Михайлівський район) – 50, Гальштатський (тепер м. Молочанськ Токмацького району) – 91. Звичайно ж, потрібно мати на увазі, ці дані були далеко не повними. В деяких випадках в анкетах приводяться і назви курганів.

Цей аспект майже завжди залишається поза увагою дослідників (хоча відомі, щоправда, поодинокі приклади, коли назви курганам давали їх сучасні дослідники), проте назви курганів – це частина нашої історичної пам'яті. Завдяки розкопкам І.Е.Забеліна, М.І.Веселовського та інших стали широко відомими кургани Велика та Мала Цимбалки, Чмирева (в анкеті – Шмирева) Могила, але поблизу села Велика Білозерка були ще й кургани Орлова (Бирковка), Іваненківська, Близнюки [4, с. 78].

Курганам в ті часи загрожувало не тільки їх розорювання, а також і пошуки скарбошукачів. З анкет довідуємось, що розкопки курганів з метою пограбування були в другій половині XIX ст. масовим явищем. В 1852 році неподалік села Астраханки (на території сучасного Мелітопольського району) місцевий селянин розкопав 5 курганів, сподіваючись знайти в них багаті знахідки. Поряд з с. Берестове (Бердянський р-н) місцевий селянин М.Ф.Андрусенко розкопав курган, однак знайшов у ньому тільки “татарський” глечик. У 1864 році солдати, які стояли на зимових квартирах у селі Тимошівка (Михайлівський р-н), розкопували насипи поблизу цього села. За “розпорядженням начальства” розкопали 5 курганів в 1855 році поблизу с. Кам'янки (нині райцентр Кам'янка-Дніпровська). За наказом наглядача німецьких колоній розкопувались кургани поблизу села Пришиб (Михайлівський район) [4, с. 77].

Знищувались також кургани під час добування з них землі та каменю. Два кургани неподалік села Балки (Василівський район) були розкопані місцевими селянами для добування з них каменю, що мав форму плит. Нагадаємо, що курган Гайманова могила, розкопаний співробітниками Запорізької експедиції в 1969-1970 рр. поблизу цього ж села, також був обкладений кам'яними плитами [1]. Розкопувались насипи також біля сіл Чернігівки, Ново-Полтавки (Чернігівський район), Ланцева могила (Куйбишевський район) та інші.

Щодо городищ нашого краю в анкетах є згадка про вал городища в селі Кам'янка та про 4 “городка” поблизу села Велика Знам'янка. В анкеті вказувалося, що форма трьох “городків” чотирикутна, четвертого – “кру-

гообразная “ та приводилися ширина та довжина їх валів (1 – довжина 1 верста 50 саж.; 2 – довжина 1 верста 280 саж., ширина 150 саж.; 3 – довжина 110 саж.; 4 – довжина 60 саж., ширина – 10 саж.) [4, с.77] Зазначимо, що на цій території було декілька укріплених поселень: скіфське, золотоординське, російські фортеця та редут XVIII ст. [2, с.42].

Є надія, що подібні дані були зібрані і по Катеринославській губернії і їх вдається з часом виявити в архівах м. Москви. З іншого боку, Центральний Статистичний Комітет проводив і інші подібні акції, про що говорять матеріали державного архіву Запорізької області. В останньому зберігається примірник анкети, надісланої Олександрівській міській управі 1886 року [10].

Цю анкету управа отримала від Катеринославського статистичного комітету, а підготувала її Російська Академія Мистецтв, яка збирала дані про “пам'ятки давнього мистецтва”. Анкета складалася з 13 запитань, в яких йшлося про наявність у містах та повітах губернії курганів, городищ, фортець, стародавніх палаців та будинків, “кам'яних баб” та ін. Анкети розсилалися на місця в трьох примірниках.

Їх супроводжували листи, підписані катеринославським віце-губернатором бароном Рокасовським. У листі віце-губернатор зобов'язував Олександрівського міського голову до 1 лютого 1887 року зібрати “... известные Вам сведения по объясненному предмету, озаботившись собранием этих сведений и через посредство тех лиц, коим более или менее знакомо дело Русской старины и памятников древнего искусства в пределах Екатеринославской губернии” [11]. Лист віце-губернатора характеризує підхід до справи тодішнього чиновництва. Члени Олександрівської міської управи відповіли на 3 з 13 запитань анкети. Щодо курганів, то таких було, виявляється, є тільки два: один за версту від міста, на землі купця Гавришева, а другий – за 3 версти від міста, поблизу дороги на село Наталівку. Вказані також розміри курганів. Цікава й відповідь на 5 запитання анкети: збереглися старі міські укріплення – фортеці. У графі напроти цього запитання написано, що між містом і передмістям збереглися залишки земляної фортеці (мова йде про Олександрівську фортецю) і вказані її розміри: площа до 82 десятин, довжина – 500 саж., ширина – 55 саж., висота валів – 3-3,5 саж. (в анкеті підкреслювалося, що деякі вали ще добре збереглися). Останнє питання, на яке була дана відповідь членами Олександрівської управи, стосувалося наявності в Олександрівську церков, яких було три: дві кам'яні (одна у в'язниці) і одна дерев'яна [6, арк.2].

В цій же архівній справі ще один лист барона Рокасовського Олександрівському міському голові, датований 20 липня 1884 р. В листі йдеться про те, що всі стародавні речі, знайдені на території міста, пови-

нні передаватись місцевій поліції, а та повинна передавати їх губернському начальству, останнє ж – Археологічній Комісії. Віце-губернатор писав, що це розпорядження виконується не скрізь і як результат – багато речей зникає і навіть вивозиться за кордон. Голові пропонувалося слідкувати за “точным и непременным исполнением на будущее время вышеприведенного” і доповідати віце-губернатору про знахідки старожитностей. Олександрівська міська управа, розглянувши цього листа, постановила: помістити по “видным местам” об’яви громадянам Олександрівська та передмість, щоб ті, у випадку знайдення старожитностей, повідомляли в поліцію та міську управу [6, *арк.2*]. Дослідниками вже відзначалося, що відсутність даних про первинну кількість курганів стоїть на заваді не тільки археологічних, а й палеодемографічних досліджень [3, *с.40*]. Отже, з’ясування чисельності курганів за даними Таврійської вченої архівної комісії, Центрального Статистичного Комітету, топографічних карт та інших джерел дозволять заповнити цей пробіл.

Джерела та література

1. Археологія Української РСР. – Т.2. – К., 1971.
2. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // Материалы и исследования по археологии. – Вып.36. – М., 1954.
3. Пустовалов С.Ж. Реконструкція чисельності катакомбного населення за курганними похованнями Північного Причорномор’я // Археологія. – 1997. – № 3.
4. Спицын А.А. Сведения 1873 года о городищах и курганах // Известия Археологической Комиссии. – Вып.5. – СПб, 1903.
5. Шевчук С.П. Деятельность Таврической ученой архивной комиссии по изучению археологических памятников Запорожья // Наукові праці історичного факультету. – Вип.11. – Дніпропетровськ, 1997.
6. Державний архів Запорізької області. – Ф.24. – Оп.1. – Спр.38.

С.И.Андрух

СЛУЧАЙНЫЕ НАХОДКИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У с. ВЕЛИКАЯ ЗНАМЕНКА

Район Каменско-Никопольской переправы во второй половине I тыс. до н.э. стал местом концентрации скифских племен. В ходе археологических исследований здесь открыты многочисленные погребальные и поселенческие комплексы скифской культуры, наиболее значимыми из которых являются Солоха, Мамай-Гора, Каменское городище. Дополнительные данные по истории региона указанного времени дают также случайные находки. Достаточно полновесная коллекция была представлена в